

Ankara Üniversitesi
SBF Dergisi,
Cilt 73, No. 1, 2018, s. 49-76

TÜRKİYE'DE ÇEVRECI ÖRGÜTLERİN DÖNÜŞÜMÜ: MERKEZİ PROFESYONEL LOBİCİ ÖRGÜTLER VE YERELDE GÖNÜLLÜ PROTESTOCULAR*

Dr. Öğr. Üye. Çağrı Eryılmaz
Sinop Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
ORCID: 0000-0001-9972-9245

Öz

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de 1980’den bugüne çevreci örgütlerin değişimini incelemektir. Çalışmada, Türkiye’deki çevreci örgütlerin çeşitliliğini ve otuz yıllık süre içinde geçirdiği dönüşümü analiz etmek üzere Batı Avrupa ülkeleri örneğinde uygulanmış bir model kullanılmıştır. Kaynak hareketliliği ve politik etkinlik temelinde geliştirilen sınıflandırma dört kategoriden, Kamu Yararına Lobi, Katılımcı Baskı Grubu, Profesyonel Protesto Örgütü ve Katılımcı Protesto Örgütü oluşmaktadır. Dörtlü sınıflandırma ve Eleştirel Sosyal Bilim metodolojisi çerçevesinde Türkiye’deki çevreci örgütlerle ilgili literatür taranmıştır. Çevreci örgütlerde uzun süre profesyonel ve gönüllü olarak çalışmış 10 kişi ile görüşme yapılmıştır. Ayrıca, önde gelen çevre örgütlerinden beşinin internet sitesi içerik analizi ile incelenmiştir.

Araştırma sonucuna göre 1980-2000 döneminde çevreci örgütler merkezde ve yerelde Katılımcı Baskı Grubu niteliğindeki, 2000 sonrasında merkezde Kamu Yararına Lobi’ye ve yerelde Katılımcı Protesto Örgütü’ne dönüşmeye başlamıştır. Greenpeace Akdeniz ise bir istisna olarak Profesyonel Protesto Örgütü olarak etkinliklerini gerçekleştirmektedir. Bu değişim Türkiye’nin küresel kapitalizme dahil olma sürecinde uygulanan neoliberal kalkınma politikaları ile paralellik göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Çevrecilik, Çevreci Örgütler, Sivil Toplum Kuruluşları, Profesyonelleşme, Protestolar

Transformation of Environmental Organizations in Turkey: Central Professional Lobby Organizations and Local Voluntary Protesters

Abstract

This study aims to analyse the transformation of environmental organizations in Turkey in last 30 years.

This study analyses the diversity and transformation of environmental organizations in last thirty years with the classification tool of Diani and Donati (1999) that is used for Western European countries. The classification is based on political affinity and resource efficacy and has four categories as ideal types; Public Interest Group, Participative Pressure Group, Professional Protest Organization and Participatory Protest Organization. Within the Critical Social Science approach, literature on environmental organizations in Turkey was reviewed. Then, ten interviews were realized with professional or volunteer environmentalists worked for NGOs more than five years. Lastly, content analysis of internet sites of five leading environmental NGOs in Turkey was realized.

This research shows the strong tendency of the transformation of Participative Pressure Groups of 1980-2000 period into Public Interest Lobbies in national scale and Participative Protest Groups in local after 2000. Greenpeace Mediterranean presents an exception as the only Professional Protest Organization in Turkey. This transformation is parallel with neoliberal development policies generated in the adaptation process of Turkey to global capitalism.

Keywords: Environmentalism, Environmental Organizations, NGOs, Professionalization, Protests

* Makale geliş tarihi: 18.04.2016
Makale kabul tarihi: 09.10.2016

Türkiye’de Çevreci Örgütlerin Dönüşümü: Merkezi Profesyonel Lobici Örgütler ve Yerelde Gönüllü Protestocular

Giriş

Türkiye’de 1980’lerden bu yana uygulanan neoliberal kalkınmacı politikaların getirdiği endüstrileşme ve yapılaşma nedeniyle, bir yandan refah seviyesi artarken diğer yandan da hava ve su kirliliği, ormansızlaşma, göllerin kuruması, küçük ölçekli hidroelektrik ve termik santrallerin ve altın madenlerinin oluşturduğu çevre sorunları ortaya çıkmaktadır. Artan ve dikkat çeken çevre sorunlarına karşı gelişen çevreci etkinlikler ve hareketler, 1980 darbesi sonrasında baskı altındaki sivil toplum alanında meşruiyet, imkan ve destek kazanmıştır. Bu kapsamda ortaya çıkan ve çeşitlenen çevreci örgütler yerel, ulusal ve uluslararası ölçeklerde faaliyet göstermeye başlamışlardır.

Bergama ve Artvin’deki altın madenlerine karşı vatandaşların katıldığı ve devlet kurumları ile mücadele içindeki yerel hareketlerden, tür koruma projelerini ve iklim değişikliğiyle mücadele kampanyalarını devlet kurumları ile işbirliği içinde ve çözüm ortağı olarak gerçekleştiren profesyonel kurumlara kadar çeşitlilik gösteren çevreci örgütler¹, günümüzde çevreci sivil alanın en önemli aktörleridir. Yerelde gönüllü çalışan çevreci dernekler ve son yıllarda ortaya çıkan hidroelektrik santral (HES) karşıtı platformlar ile büyük şehirlerde geniş ve profesyonel kadroyla çalışan sivil toplum kuruluşları, hem kurumsal yapı hem de eylem biçimleri üzerinden farklılık göstermektedirler. Dahası 1980’lerin ve 1990’ların çevreci örgüt yapıları ve eylemleri ile 2000’lerden günümüze kadar devam eden çevrecilik farklıdır, ilgi çekici ve belirgin bir değişim görülmektedir. Keza, Adem (2005) çevreciliğin bu dönüşüm sürecini örgütlenme, kurumsallaşma, toplumsal hareketler, profesyonelleşme, proje tabanlı çalışma ve bölgeselleşme olarak iç içe geçmiş aşamalarla özetlemektedir.

1 Çalışmada çevrenin ve doğanın korunmasına yönelik çalışan tüm örgütler “çevreci” olarak nitelendirilmiştir. Ancak, var olan çeşitlilik içinde kendini çevreci olmanın dışında farklı tanımlamayan örgütler de vardır.

Bu çalışmanın amacı 1980’den bugüne Türkiye’de çevreci örgütlerin değişimini incelemektir. Makalenin devamında öncelikle araştırmada temel alınmış sınıflandırma (Diani ve Donati 1999) incelenecektir. Sonra literatür tarama, yarı-yapılandırılmış görüşmeler ve içerik analizini içeren metodolojik yaklaşım açıklanacaktır. Dörtlü sınıflandırma çerçevesinde düzenlenen bulgular bölümünde 1980-2000 döneminde çevreciliğin ve çevreci örgütlerin gelişmesi, 2000 ve sonrası dönemde de örgütsel yapıda ve eylem biçimlerinde yaşanan değişim analiz edilecektir. Değerlendirme bölümünde ise Türkiye’de çevreci örgütlerin dönüşümü ve sonuçları ortaya konacaktır.

1. Çevreci Örgütlerin Sınıflandırılması

1950’lerde su, hava ve toprak kirliliği ile doğal kaynakların tükenişi gibi sorunlar gelişmiş ülkelerin kentlerini ve ekonomilerini tehdit etmeye başlamasıyla birlikte çevre konusu gündeme girmiştir ve ardından önceki yüzyılın korumacı geleneğinden farklı bir çevrecilik (Roussopoulos, 2015: 237) ortaya çıkmıştır. 22 Nisan 1970’teki Dünya Günü kutlaması bu yeni çevre hareketi için dönüm noktasıdır (Hannigan, 2006: 1). 1972 yılında Stockholm’da gerçekleşen Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı’nda çevreci değerler uluslararası alanda hükümetler tarafından tanınmış ve sonrasında kanunlara, politika ve uygulamalara dahil edilme süreci başlamıştır. Sivil toplum alanında ise Batı ülkelerinde yaşanan 1960’ların toplumsal hareket deneyimi ve protesto döngüsü, 1970’lerde yeni bir çevreciliğe önderlik etmiştir. Barış eylemcileri, kadın ve öğrenci hareketi ile karşı kültür deneyimi çevreciliğe “eylemci, taktik ve enerji” sağlamıştır. Nihayet Friends of the Earth ve Greenpeace gibi uluslararası alanda etkin olan ve bugün de varlığını sürdüren çevreci örgütler ortaya çıkmıştır (Staggenborg, 2012: 139). Bu örgütler zamanla hem devletin ve özel sektörün çevre uygulamalarını takip ederek baskı oluşturan hem de sivil toplumun çevreci etkinliklere katılımını sağlayan aktif yapılara dönüşmüşlerdir. Takip eden on yıllar boyunca devlet, özel sektör ve sivil aktörlerin etkinlikleri ile çevreciliğin değerleri toplumlara sirayet etmiştir. 1990-93 yıllarını kapsayan Dünya Değerler Araştırmasına göre, kırk ülkede çevre hareketinin önemi ve ormansızlaşma, su ve hava kirliliği gibi sorunların ciddiyeti kabul edilmiş durumdadır. Ancak bu durum çevre örgütlerinin etkin biçimde (bağış yapma, dilekçe yazma, imza verme) desteklenmesinde yüzde on seviyesine düşmektedir (Leiserowitz vd. 2005: 28-29’dan akt. Staggenborg, 2012: 144). Türkiye’deki katılım da benzer biçimde düşüktür; Tuna’nın (2006: 100-101) 2004 ve 2005 yıllarında gerçekleştirdiği Türkiye’de çevre eğilimleri araştırmasının sonuçlarına göre çevre örgütlerine üyelik oranı %5,9, dilekçe yazma oranı %13,8 ve bağış oranı ise %19,1 olarak düşük seviyelerdedir.

Çevreci örgütler faaliyet ölçeklerine (yerel, bölgesel, ulusal, küresel), odaklandıkları konulara (tür koruma, alan savunma, eğitim, kamuoyu oluşturma), örgüt yapılarına (gönüllü, profesyonel, yatay, dikey), etkinliklerine (lobici, protestocu, projeci, kampanyacı) ve politik duruşlarına göre sınıflandırılabilir. Örneğin, Bramble ve Porter çevreci sivil örgütleri dörde ayırmaktadır; doğrudan eylem grupları, yerel/bölgesel çevre sorunlarına karşı çıkan yerel/bölgesel gruplar, bilimsel araştırma yapan büyük kuruluşlar ve tür ve alan korumasına odaklananlar (1992: 316'dan akt. Duru 1995: 52). Derin Ekolojinin önde gelen ismi Arne Naess ise çevreci grupları insan ve doğa ilişkisine göre üçe ayırmaktadır; toplum ile doğayı birlikte ele alan Orta Avrupa ve Akdeniz ülkelerindeki Toplumsal Yeşiller, Anglosakson ülkelerde örgütlenen ve insan dışı doğaya yönelen Doğal Yeşiller ve ilk ikisinin olumlu özelliklerini alan Derin Ekoloji grupları (1994: 11'den akt. Duru 1995: 53). Merchant'a göre ise çevreci sivil toplum örgütleri üç eğilim altında inceleyebilir: İlk olarak devlet kurumları ve şirketlerle birlikte çalışan ve doğal yaşama odaklanan Friends of the Earth gibi lobici büyük sivil toplum kuruluşları, ikinci olarak çevresel adalet çerçevesinde taban hareketine dayanan Earth First ile hayvan özgürlüğü grupları ve üçüncü olarak da diğer ikisi gibi sağda veya solda değil "önde" olduğunu iddia eden ve yerel idarelerle çalışan Yeşil Parti ağı (2005: 165-166).

Daha detaylı ve araşsal bir sınıflandırma ise Diani ve Donati'nin (1999) geliştirdiği ve 1980 sonrasında Avrupa'daki (İngiltere, İrlanda, İtalya, Fransa ve Almanya) çevreci grupların dönüşümünü ve çeşitliliğini incelemek için kullandıkları dörtlü sınıflandırmadır. Çevreci örgütleri, alışılmış "yerel protesto grupları ile profesyonel lobcilik karşıtlığının" ötesinde analiz ettikleri çalışmalarında kaynak hareketliliği kuramına (profesyonel veya katılımcı) ve politik etkinliğe (geleneksel baskı veya engelleme) dayanan dört ideal tip geliştirmişlerdir: *Kamu Yararına Lobi*, *Katılımcı Protesto Örgütü*, *Profesyonel Protesto Örgütü* ve *Katılımcı Baskı Grubu* (Tablo 1). Araştırmaya göre çevreci gruplar kaynak hareketliliği stratejisine göre zamana veya paraya ağırlık vererek katılımcı ya da profesyonel örgütlere dönüşmektedir. Ayrıca, politik etkinlik açısından baskı oluşturmada geleneksel veya engelleyici seçenekleri tercih etmektedirler. Buna göre *Kamu Yararına Lobi* profesyonel örgüte ve düşük katılımcılığa dayanarak geleneksel baskı taktiklerini kullanmaktadır. 1980 sonrasında Avrupa'da protestoların ve boykotların yerini çatışma dışı eylemler; referandum, dilekçe kampanyaları, lobcilik, eğitim kampanyaları, medya ve piyasa için kitap, film ve logo ürünlerin üretimi almıştır. Zira, Avrupa çapında lobcilik faaliyetleri ile resmi kurumlara ve politikalara katılım mümkün olmuştur. Örgütsel yapıda ise Dünya Doğayı Koruma Vakfı (WWF), Friends of the Earth ve Greenpeace örneklerinde görüldüğü gibi bürokratikleşme, merkezileşme ve profesyonelleşme artmıştır. Profesyonel

çalışanlar artık çevreci ya da politik eylemlilik deneyimi beklenmeden iletişim, gazetecilik, hukuk gibi mesleklerden seçilmektedir. Dahası profesyonelleşen örgütlerin, finansal ihtiyaçlar için birbirleri ile rekabete girmeleri çevreci hareketin genelinde ortak hareket etmeyi olumsuz etkilemektedir. Nihayet, bu profesyonel kurumlarda üyelerden fiziksel katılım yerine düzenli bağış talep edilmektedir. İkinci ideal tip olan *Profesyonel Protesto Örgütü* ise merkezi ve profesyonel yapısıyla üyelerinden çok maddi kaynaklarına dayanmaktadır. Greenpeace örneğinde olduğu gibi medyaya yönelik eylemlerde, az sayıdaki eylemci yüksek risk alarak toplumu, çevre sorunları karşısında etik tavır almaya yönlendirmektedir. Amaç kitlelerin eyleme katılması değil, medyanın dikkatinin çekilmesi ve dolayısıyla toplumdan sağlanacak finansal destektir. Diğer ideal tip olan *Katılımcı Baskı Grubunda* üyelerin ve sempatanların katıldığı örgütsel yapı korunmaktadır ve profesyonelleşmeden kaçınılmaktadır. Ancak protestodan çok geleneksel lobicilik yöntemleri tercih edilmektedir. Son olarak *Katılımcı Protesto Örgütleri* ise yerelde halkın katılımından oluşan ve engelleyici etkinliklere çok meyilli yapılardır. Profesyonel kurumlara, hiyerarşiye ve bütçelere değil insan kaynağına dayanmaktadırlar.

Tablo 1. Tarafsız Politik Örgüt Tipleri

	Eylem Biçimleri	
	Geleneksel Baskı	Engelleme
Profesyonel Kaynaklar	Kamu Yararına Lobi	Profesyonel Protesto Örgütü
Katılımcı Kaynaklar	Katılımcı Baskı Grubu	Katılımcı Protesto Örgütü

Kaynak: Diani ve Donati, 1999: 16.

2. Yöntem

Eleştirel Sosyal Bilim paradigmasının toplumsal gerçeklik anlayışına göre yüzeyde görünen olguların altında farklı toplumsal gerçeklikler vardır (Neuman, 2010: 143). Bu çerçevede, Türkiye’de 1980 sonrasında gelişen ve farklılaşan çevreci hareket içinde yer alan uluslararası, ulusal ve yerel ölçeklerde faaliyet gösteren ve farklı konulara yönelmiş çevre örgütlerinin dönüşümü incelenecektir. Başlangıç olarak araştırmaya zemin olacak biçimde, Diani ve Donati’nin (1999) yukarıda açıklanan dörtlü sınıflandırması çerçevesinde Türkiye’deki siyaset dışı çevre örgütlerinin sınıflandırılmasına

dair bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Değerli, ancak kısıtlı sayıdaki çalışmada sınıflandırmalar incelenerek otuz yılı aşan süreç iki farklı dönem halinde ortaya konmuştur: 1980-2000 ile 2000 ve sonrası. Bu çerçevede, çevre örgütlerinin günümüzdeki durumunu analiz etmek için görüşme (Neuman, 2010: 443-445) ve içerik analizi (Neuman, 2010: 466-467) metodları uygulanmıştır. Türkiye'nin önde gelen ulusal ve yerel çevre koruma örgütlerinde gönüllü ve profesyonel olarak uzun yıllar çalışmış altı kadın ve dört erkek toplam on çevreciyle, 2014-2016 yılları içinde yüz yüze veya internet üzerinden ortalama bir saat süren görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çevreci örgütlere ve etkinliklere dair dördü sınıflandırma kapsamında sorular yöneltilmiştir. İçerik analizi kapsamında ise Türkiye'nin önde gelen ve çevreciliğin dönüşüm sürecinde yer almış ulusal ve uluslararası beş çevre örgütünün internet sitesi, yine dördü sınıflandırma kapsamında analiz edilmiştir. İnternet sitelerinde öne çıkan konular, projeler, etkinlikler ve 2015 yılı içindeki basın duyuruları incelenmiştir.

3. 1980-2000: Çevreciliğin Gelişmesi

1980 öncesinde Türkiye'de çevrecilik, sorunların tanımlandığı ve bilincin arttığı başlangıç aşamasındadır (Adem, 2005: 73). Dünyada olduğu gibi Türkiye'de de toplum siyaset ve inanç boşluğunda çevreciliğe yönelmektedir. Türkiye'deki çevrecilik üçe ayrılmaktadır: Teknolojik çözümlerin ötesinde radikal bir toplumsal değişimi savunan ve savunmayan kişi ve gruplar ile bunların dışında bağımsız hareket eden dernekler, vakıflar ve bireyler (Çağlar, 1998: 9-13). Türkiye'deki çevreci örgütler çevreciliğin ortaya çıktığı Batı ülkelerindekilerden farklı gelişmiştir. Zira, çevre örgütlerinin ortaya çıkışı ve vatandaşların katılımı ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık göstermektedir. Endüstrileşmiş Batı ülkelerinin vatandaşları yerel çevre örgütlerini oluşturduktan yıllar sonra uluslararası çevre örgütlerine katılmışlardır. Gelişmekte olan ülkelerde ise durum tersinedir; uluslararası örgütlere katılım ulusal örgütlerin kurulmasına ön ayak olmuştur (Longhofer ve Schofer, 2010'dan akt. Staggenborg, 2012: 140). 1970'lerden itibaren uluslararası alanda gelişen çevreci örgütlerin Türkiye'deki çevreciliği etkilemesi kolay olmamıştır. Zira gelişmekte olan ülke konumundaki Türkiye'de çevre koruma ile ekonomik kalkınma hem devletin hem de halkın gözünde birbiriyle çelişmektedir. 19. yüzyıl sonunda ABD'nin yaşadığı koruma-kalkınma çelişkinin kalkınmanın ağır basmasıyla sonuçlanmasına (Hannigan, 2006: 20) benzer biçimde yüz yıl sonra, Türkiye'de de devletin kalkınmacı ile çevre korumacı politikaları çatıştığında kalkınmacılık öne çıkmakta ve çevre koruma etkisizleşmektedir (Akbulut vd., 2013: 11-13). Zira devlet, ekonomik kalkınma politikasını topluma modernleşme söylemi ile kabul

ettirmiştir. Çevre koruma politikası ise devletin Batıya öykünen modernleşme sürecinin parçasıdır. Ancak, Batı toplumlarından farklı olarak güçlü bir devlet yapısının karşısında güçsüz bir sivil toplum bulunmaktadır. Bu durumda toplumsal taleplerin iletilmesi ve toplumun rızası ancak patronaj ilişkileri ile sağlanabilmektedir. Türkiye’de çevre örgütlerinin patronaj ilişkilerini aşip sivil toplumun rızasını yansıtmaya iddiasını ortaya koyabilmesinde 1980 darbesi önemlidir. Zira, darbe sonrasında demokratik haklar daralıp politik etkinlikler azalırken toplumsal cinsiyet, kimlik ve çevre konularında sivil etkinlik alanı genişlemiştir. Küresel ekonomiye ve Avrupa Birliği’ne dahil olma süreci bu genişlemeyi desteklemiştir (Paker vd., 2013: 764). Askeri darbenin muhalif hareketleri susturduğu bir ortamda, neoliberal ekonomi politikalarının çevre yıkımına neden olması ve uluslararası alandaki çevreci örgütlerin güçlenmesi Türkiye’de çevre hareketine canlılık ve çeşitlilik getirmiştir.

1980 darbesi sonrasında gelişen çevrecilik henüz profesyonelleşmemiş ve gönüllü çalışmaya dayanan yapısı ve engelleyici protestolardan çok kamuoyu oluşturarak devleti etkileme tercihi nedeniyle *Katılımcı Baskı Grubu* özellikleri göstermektedir. Örneğin, Doğal Hayatı Koruma Derneği Göksu Deltası ve Büyük Menderes Deltasındaki etkinlikleri nedeniyle, Çevre Bakanlığı tarafından destekçi yerine rakip ve müdahaleci olarak görülmektedir. Benzer biçimde SOS Akdeniz’in Pamukkale’nin kirlenmesi üzerine düzenlediği “gitmeyelim, görmeyelim, yaşasın” kampanyası (Somersan, 1993: 26, 27, 252) da 1980 sonrasında gelişen çevreciliğin *Katılımcı Baskı Grubu* özelliklerini yansıtmaktadır. Zira devletin uygulamalarını takip ve kontrol ederek yeri geldiğinde baskı oluşturmayı tercih etmektedirler.

Nohl (1994: 1-6) bu dönemde gelişen 250 “ekoloji örgütü”nü incelediği çalışmada çevreci hareketi dörde ayırmıştır; *Yeşiller*, *Köktenci Çevreciler*, *Sanayi ve Çevre Korumacıları* ile *Doğa ve Çevre Korumacıları*. Endüstri ve teknolojiye toptan karşı çıkan Yeşiller, SOS Akdeniz Bürosunda ve çeşitli gazete ve dergi çevrelerinde örgütlenmişlerdir. SOS İstanbul gibi Köktenci Çevreciler ise ekolojik sorunların çözümü için halkın bilgilendirilmesi ve karar alma süreçlerine katılması gerektiğini ortaya koymuşlardır. Üçüncü grup olan ve doğa tahribatı yerine doğa korumaya odaklanan, siyasetten uzak durarak devletle birlikte çalışmak isteyen Doğa ve Çevre Korumacılarına örnek olarak Türkiye Çevre Vakfı, Türkiye Tabiatı Koruma Derneği ve Doğal Hayatı Koruma Derneği gibi büyük kurumlar gösterilebilir. Son olarak, çevrenin korunmasında sanayiye değil tüketicileri sorumlu gören Sanayi ve Çevre Korumacıları, diğerlerinden farklı olarak sanayi temsilcileri tarafından kurulmuştur. Etkinlikleri halktan çok devlete yöneliktir ve sanayici üyelerinin lehine yasal düzenlemeler talep etmektedirler. Nohl’un sınıflandırmasındaki Yeşiller ve Köktenci Çevreci grupları profesyonel olmadıkları için *Katılımcı Baskı Grubu* ve *Katılımcı Protesto Örgütü* arasında konumlanmaktadırlar.

Doğa ve Çevre Korumacıları grubundaki büyük ulusal çevre örgütleri ise yeterince profesyonel olmamaları nedeniyle *Katılımcı Baskı Grubuna* yakındır. Sanayi ve Çevre Korumacıları doğrudan sanayi şirketlerine bağlı ve profesyonel yapıları ile *Kamu Yararına Lobiye* uymaktadırlar.

Duru (1995: 94-118) yerel gruplar ve basın kuruluşları dahil olarak Türkiye’de çevre örgütlerini *Çevre Korumacılar*, *Çevreciler* ve *Yeşil Toplumcular* olarak sınıflandırmıştır. Çevre Korumacılar çevrenin geliştirilmesi ve doğanın korunmasını amaçlarlar, kapitalist sisteme ve sorunların çözümünde teknolojinin kullanılmasına karşı değillerdir. Doğal Hayatı Koruma Derneği, TEMA, Türkiye Çevre Vakfı, Türkiye Ormancılar Derneği, Türkiye Tabiatını Koruma Derneği örneklerinde olduğu gibi devlet, sanayi ve uluslararası örgütler ile işbirliğine açıklardır ve etkinlikleri arasında eğitimler, imza kampanyaları ve lobicilik görüşmeleri öne çıkmaktadır. Türkiye Tabiatını Koruma Derneği ise politikadan uzak durmayı ilke olarak benimsediğini özellikle belirtmektedir, diğerleri de siyasete karşı benzer konum almaktadırlar. İkinci olarak S.O.S. Akdeniz gibi Yeşil Toplumcu gruplar ise kapitalizme ve sanayileşmeye karşıdır; siyasal alanda etkin olmaya çalışarak savaş, toplumsal cinsiyet, insan hakları gibi sorunlarla da ilgilenmişlerdir. Kurumsal örgütlenmeyi tercih etmeyip kamuoyu oluşturmaya yönelik etkinlikler gerçekleştirmişlerdir. Üçüncü grup olan Çevreciler ise yerel çevre dernekleri örneklerinde olduğu gibi ilk iki grubun arasında yer alıp sosyal demokrat eğilimleriyle çevre dışındaki toplumsal adalet konularına ilgi duymuşlardır ve devletle sınırlı bir işbirliğine gitmişlerdir. Duru’nun sınıflandırmasındaki Çevre Korumacılar siyasetten ve çatışmadan uzak durmaları, devletle birlikte çalışmalarını ve az sayıda profesyonel elaman çalıştırmaları nedeniyle *Katılımcı Baskı Grubu* ideal tipine girmektedir. Yeşil Toplumcular ve Çevreciler ise devletle çatışmaktan kaçınmamaları nedeniyle *Katılımcı Protesto Örgütüne* yakındırlar. Çevreci örgütlerin, üyelerinin hedeflerini gerçekleştirmek için protestodan çok eğitim ve kamuoyunu bilgilendirme etkinliklerini tercih etmeleri ve desteklerinin paradan çok işgücü niteliğinde olması (Duru, 1995: 151-152) *Katılımcı Baskı Grubunu* göstermektedir.

1988’deki başarısız ilk Yeşiller Partisi deneyimi, darbe sonrası kurulan çevre örgütlerinin çoğunluğunun, özellikle ulusal ve güçlü olanlarının devletle çatışmaktan kaçındığını ve *Katılımcı Baskı Grubu* özelliklerini göstermiştir. Duru’ya göre (1995: 76-81) çevre örgütlerinin ortak hareket etme amacıyla kurduğu ama Doğal Hayatı Koruma Derneği, Türkiye Tabiatını Koruma Derneği ve Türkiye Çevre Sorunları Vakfı gibi kuruluşların katılmadığı Yeşiller Partisi, taban hareketi niteliğine ulaşamayan ve sınırlı bir aydın grubunun düşünce kulübü olarak kalmıştır. Siyasal bir partiden çok dernek gibi hareket eden Yeşiller Partisi kampanya, seminer, konferans, suç duyurusu ve benzeri etkinlikler gerçekleştirmiştir. Bu halde katılımcı yönü çok güçlü olmayan ve

siyasi parti olsa da dernek gibi hareket eden Yeşiller, *Katılımcı Protesto Örgütü* özellikleri göstermektedir.

1980 darbesi sonrasında gelişen sivil alan içinde ortaya çıkan ve *Katılımcı Baskı Grubu* ideal tipine uygun olarak etkinlik gösteren çevreci örgütlerin bir kısmı, 2000’e yaklaşıldığında *Kamu Yararına Lobi* ideal tipine dönüşmeye başlamışlardır. 21. yüzyılın başı Türkiye’de çevreciliğin dönüşümü için önemlidir. Zira Türkiye, 1999’daki Helsinki Zirvesi’nde AB’ye aday ülke olarak kabul edilmiş ve 2001’de Katılım Ortaklığı Belgesi onaylanmıştır². Atauz’a göre (1994: 17-23) 1980’lerle birlikte eski ve sessiz derneklerin ve vakıfların yanı sıra “genç, hareketli, örgütsüz, atılgan ve gözü pek” sivil gruplar ortaya çıkmıştır. Ancak çevreciliğe zamanla devlet kurumları ve medya hâkim olmuştur. Bir yandan resmileşen çevrecilik diğer yandan da pazara dönüşüp muhalif özelliğini kaybetmiştir. Çevre örgütlerinin çoğunluğu bu resmi ve ticarileşen alanda ortaya çıkan ve teknik çalışmalara ağırlık veren vakıflar, dernekler ve sermaye destekli kooperatifler gibi kurumlardan oluşmuştur, muhalif gruplar zayıflamıştır. Atauz’un tarif ettiği 1980’lerden 1990’ların ortalarına kadarki dönüşüm sürecinde, küçük ölçekli *Katılımcı Protesto Örgütleri* zayıflamıştır ve resmileşen çevrecilik alanında *Katılımcı Baskı Grupları* hakimiyetlerini kurmuştur. Diğer yandan çevrecilik ticarileştikçe *Kamu Yararına Lobi* modeli yayılmaya başlamıştır.

4. 2000’den Bugüne: Kamu Yararına Lobinin Yükselişi

Türkiye’nin 1980 sonrasında girdiği agresif modernleşme ve endüstrileşme süreci ekonomik büyümeyi ve hızlı kentleşmeyi gerçekleştirmiştir, ancak doğal değerlerin kaybına da yol açmıştır. Politik partiler gibi geleneksel siyaset mekanizmalarının baskı altında olduğu bu dönemde etnisite, toplumsal cinsiyet ve insan hakları konularında gelişen sivil toplum sürecine çevre de dahil olmuştur. 1990’larla birlikte çevresel yıkım artarken çevre sorunları gündeme daha çok gelmeye başlamıştır. Devletin bu sorunları çözme kapasitesi ve niyeti sorgulanırken özel sektör ve sivil topluma da rol verilmeye başlanmıştır (Paker vd., 2013: 760-764). Böylece çevreci örgütlerin çevre sorunlarının çözümünde baskıcı ve engelleyici olmak yerine artık etkin rol oynamasının; devlet ve özel sektörle işbirliği yapıp nihayetinde çözüm ortağı olmasının önü açılmıştır. Bu çerçevede Paker vd. (2013) neoliberal politikaların uygulandığı küreselleşme sürecindeki Türkiye’nin önde gelen dört çevreci sivil toplum örgütünü (TEMA, Doğal Hayatı Koruma Vakfı,

2 <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=111>

Doğa Derneği ve Greenpeace-Akdeniz) devlet ve sermaye ile ilişkileri üzerinden incelemiştir. Araştırmaya göre, homojen bir yapısı olmayan ve her kurumunun çevreci örgütlere farklı yaklaşım gösterdiği devlet ile çevreci örgütlerin ilişkileri istenilen seviyede değildir. Su rejimleri, nükleer enerji, madencilik ve uluslararası sular³ gibi konularda devletle çatışılmadığı sürece ilişki kurabilmektedirler. Karar alma süreçlerine katılım AB sürecinin gereği olmasına rağmen etkisiz ve kağıt üzerinde kalıp sonuca yansımamaktadır. Lobi süreçleri sonuçsuz kaldığında yaygın olmasa da çevreci örgütler yasal eylemler ve protestolar gerçekleştirilebilmektedir. Ancak devlete karşı eleştirel bir dil kullanımı mevcut katılım kanallarından dışlanmaya, soruşturma açılmasına ve fon bulmada engellemelere neden olabilmektedir (Paker vd., 2013: 766-768). Türkiye'deki 63 çevre örgütünü Yeşil Politik Akımlar, Yeni Ekolojik Yönelimler ve Çevreci Akımlar başlıkları altında sınıflandıran Şakacı ve Aygün de Türkiye'de çevre hareketinin devlete bağımlılığını vurgulamaktadırlar (2015: 286-287). Devlet kurumları ile çatışmadan kaçınmaları ve lobciliğin tercih edilmesi, çevreci örgütlerinin *Katılımcı Baskı Grubu* özelliklerini korumalarının zorluğunu göstermektedir. Çevreci sivil toplum alanında on yıldan fazla çalışmış bir profesyonel, büyük çevreci örgütlerin çatışmadan çok lobciliğe ağırlık verdiğini vurgulamaktadır:

“Hem ulusal hem de uluslararası bağlantısı olan çevre STK’ları, devletle işbirliğine daha açık, doğrudan aynı masada oturmaya daha gönüllü. Doğrudan hükümet politikalarına karşı söyleyecekleri sözü de bu işbirliği olanaklarını kaçırmamak için törpülüyorlar. Neden mi? Çünkü, ilk olarak birlikte çalışarak devleti etkileyebileceklerini düşünmüyorlar. İkincisi, o da bir iktidar alanı çünkü. Bir Ulusal Sulak Alan Komisyonu kurulduğunda ya da işte tartışılan Tabiat Kanunu tasarısında bir Biyolojik Çeşitlilik Üst Kurulu ya da Ulusal Kurul kurulduğunda, ‘Orada üç sandalye olsun, bir tanesi de biz olalım’ın pazarlığını yapabiliyorlar. Her şeyi kendilerinin halledebileceğini düşünmüyorlar.” G3

Çevreci örgütlerin 1990’ların sonundan itibaren baskı kurma yerine işbirliğine ve lobciliğe kayarak *Katılımcı Baskı Grubu* özelliklerini kaybetmesi eleştirilmektedir. Şahin’e göre (2007: 86-87) Türkiye’de TEMA ve benzeri “sermaye destekli bazı vakıf ve dernekler” gerçekte ekoloji veya çevre örgütü değildir. Sermayenin yanı sıra devlet ve AB’den sağlanan fon ve para

3 Türkiye’nin Dicle ve Fırat Havzalarındaki sulama ve baraj yapımı gibi su rejimi faaliyetleri havzaların devamındaki Irak ve Suriye tarafından dikkatle takip edilmektedir. Bu konuda Türkiye’de çevreci STK’ların etkinlikleri DSİ’nin olduğu kadar Dışişleri Bakanlığı tarafından da izlenmektedir.

kaynakları ile kamuoyunda görünürlük sağlamaktadırlar; fon aldıkları kurumlara itiraz edemeyip artık “çözümün parçası” olmuşlardır. Şahin’in çizdiği resim çevre örgütlerinin *Katılımcı Baskı Grubundan Kamu Yararına Lobiye* dönüşüm sürecini göstermektedir. Çevreci örgütlerin şirketler ile ilişkisi fon sağlama kaygısı nedeniyle gerçekleşmektedir. Gelişmiş Batı ülkelerinde üye aidatıyla ayakta kalabilen çevreci örgütlerin aksine Türkiye’dekiler devletin ve özel sektörün fon desteğine muhtaçtırlar. Sadece Greenpeace Akdeniz, 27.000 destek veren üyesiyle bu saptamanın dışında kalabilmektedir. Uluslararası kaynaklardan ve şirketlerden fon bulmaya çalışan çevreci örgütler enerjilerini proje geliştirmeye ve uygulamaya harcamak zorundadırlar. Bu nedenle destekçi bulma, üye eğitimi, konferans ve alan savunma gibi temel etkinlikler için insan kaynağı bulamamaktadırlar ve fon kaynağı olmayan alanlardan çekilmektedirler. Finansal ilişkinin şirket tarafında ise çevreci projelere destek diğer halkla ilişkiler etkinliklerinden hesaplı olması nedeniyle tercih edilmektedir. Ayrıca şirketler kazandıkları ve pazarladıkları çevreci imaj ile kamuoyu algılarını geliştirebilmektedirler. Bu çerçevede Ilısu Barajı gibi çatışmalı ve devletin karşı çıktığı konularda sessiz kalmaktadırlar (Paker vd., 2013: 770-772). Paker ve arkadaşlarının araştırma sonuçları dörtlü sınıflandırma üzerinden değerlendirildiğinde, Greenpeace-Akdeniz *Profesyonel Protesto Örgütüne* uyarken ülkenin önde gelen diğer çevre örgütlerinin *Kamu Yararına Lobiye* dönüşme sürecinin sancılarını çektikleri görülmektedir. Bir yandan devlet tarafından lobici olarak ciddiye alınma, karar mekanizmalarına dahil edilme ve devlet ile çatışmaktan uzak durma kaygısı içindedirler. Diğer yandan profesyonel yapılarını ayakta tutmak için fon sağlayan kuruluşlara ve proje odaklı işlere bel bağlamış durumdadırlar. Bu durumu çevreci örgütlerde on yıldan fazla çalışmış bir profesyonel şöyle açıklamaktadır:

“Bu şirketlerle turnak içinde çalışabilen sivil toplum kuruluşları; daha şirketleşmiş sivil toplum kuruluşları. Şimdi gidip de HES’lere Karşı İsyen Platformuyla bir şey yapmak istemiyor. Doğaya bir şekilde paralel bakan kurumlarla iş birliği yapabiliyorlar ve aynı dili konuşuyorlar. X (çevreci örgütü), o anlamda güzel bir örnek, X’in doğanın yönetiliş biçiminin değiştirilmesi konusunda çok büyük bir derdi yok. Şirketlerin, kendi içinde yapacağı belli dönüşümlerde daha düzgün bir şey olabilir diye düşünüyor. Ama ‘bu doğanın hakkının doğaya vereyim, ben insanım o da doğa’ gibi bir derdi olduğunu düşünmüyorum.” G7

Yirmi yıla yakın süredir çevreci örgütlerde çalışan bir profesyonel özel sektör desteğinin sosyal sorumluluktan çok reklama yönelik olduğunu yerel bir proje örneğiyle ortaya koymaktadır:

“Şirket de babasının hayrına destek vermiyor. Reklam bir boyutu, ikinci boyutu da vergiden muafiyet sağlıyor verdiği destekle... Şirket çevreciliğine alet oluyor. Bir şekilde kamuoyuna şirin görünme

aslında... 30 bin liralık bir projenin reklamına, nerdeyse bunun 10-15 katı para harcıyor... O reklam filminin çekilmesi için trilyonlar dökülüyor.” G6

4.1. Profesyonelleşme ve Projecilik

Özlüer’e (2006: 52-117) göre çevreci örgütler sürdürülebilir kalkınma söylemi çerçevesinde çözüm ortağı sıfatıyla, mevcut ekonomik yapı içindeki çevreci çözümleri uygulamak için devlet ve ilgili kaynaklardan fon desteği alıp projeciliğe yönelmektedirler. Proje geliştirme ve uygulama için gerekli uzmanları istihdam etme ihtiyacı ile artan profesyonelleşme, çevreci örgütlerde gönüllülerin etkisizleşmesine ve karar alma süreçlerinden dışlanmasına yol açmıştır. Profesyonelleşen çevreci örgütler için proje, çevre korumadan çok kurumlarını devam ettirmek için bir araca dönüşmüştür. Aynı fon kaynaklarına başvurdukları için diğer çevreci örgütlerle dayanışmanın yerini rekabet almıştır. Bu değişimin sonucunda çevre koruma ile doğrudan ilgili olan ancak fon desteği bulunamayan nükleer enerji, genetiği değiştirilmiş organizmalar, madencilik, iklim değişikliği, ormanların ve tarım arazilerinin korunması gibi konularda etkinlikler azalmıştır. Oluşturulan “platformlarda çevreci STK’ların katkısı, bu konuda duyarlı meslek örgütlerinin ve kişilerin katkılarıyla kıyaslanamayacak ölçüde” azalmıştır. Özlüer gibi Kentel de (2003: 6-7) projeciliğin profesyonelleşmeye ve kıt kaynaklar için mücadeleye neden olduğunu düşünmektedir. Proje karşılığında alınan fonlar bir süre sonra kurumun asıl amacına dönüşmektedir. Ayrıca, Türkiye’de kitle desteği ve ekonomik kaynaklardan yoksun STK’lar uluslararası kaynaklara yönelmektedir. Özlüer’in ve Kentel’in çevreci örgütlerin profesyonelleşmesine ve baskı grubu olmak yerine projeci çözüm ortağına dönüşmesine dair tespitleri, 1995-2000 döneminde *Katılımcı Baskı Grubundan Kamu Yararına Lobiye* geçişin belirginleştiğini göstermektedir.

Profesyonel çevreci örgütler içinde öncü olan Doğal Hayatı Koruma Derneği’nin Genel Müdürü Nergis Yazgan, gelişme ile birlikte çevre değerlerini korumayı hedefleyen sürdürülebilir kalkınma anlayışını desteklemektedir. Ancak Türkiye’de doğa korumaya “ayrılan bütçelerin yetersizliğini” önemli bir sorun olarak görmektedir. Bu nedenle derneğin uluslararası bağlantılarından ve Dünya Bankası, Avrupa Birliği ve Birleşmiş Milletlerden proje karşılığı fon alınabileceğini ve bunun için “deneyimli ve ehil” elemanlara gerek duyulduğunu vurgulamaktadır (1998: 136-137). 1990’lardan 2000’lere geçildiğinde AB süreci ve beraberinde getirdiği çevreye yönelik fon programlarının da etkisiyle çevreci örgütlerde profesyonelleşme ve

projecilik yaygınlaşmaya başlamıştır. AB sürecinde çevreci örgütlere eğitim ve proje karşılığı fon sağlayan Bölgesel Çevre Merkezi'nin⁴ (REC Türkiye) Türkiye'deki şubesini 2004'te açması önemlidir. Bu kurumdan Sergei Serban'ın değerlendirmesine göre (2005: 176-179) Türkiye'deki çevreci örgütler içinde az sayıda ulusal ölçekte profesyonel çevre STK'sı öne çıkmaktadır, bölgesel ölçektekiler daha da azdır ve tabanın temsil edilmesi yetersizdir.

Artan fon olanakları ile projeciliğe ve profesyonelleşmeye yönelen çoğu çevreci örgütün yanında, fon destekli projeleri uygulamaktan kaçınan ve profesyonelleşmeden gönüllü yapısını korumaya çalışanlar da vardır. Örneğin İstanbul Gazhane Çevre Gönüllüleri'nden Işık Demirtaş gönüllülük ile profesyonelliği birbirine karşıt gördüklerini, projeciliği sınırlandırıcı bulduklarını ve bağımsız kalmaya çalıştıklarını vurgulamıştır (2003: 82-83). Karadeniz Kültür ve Çevre Derneği'nden Vahit Genç (2005: 182-183), önemli bir destek alamadan çevre sorunları ile ilgili çalışmalar yaptıklarını, proje yapamayacak durumda olduklarını ve sorunlarını “sesli dile getirdiklerini” söylemektedir. Yine de gönüllülük ile gerçekleştirilemeyecek uzun erimli ve alana dayalı çalışmalar profesyonel bir yapıyı kaçınılmaz kılabilmiştir. Çevreci sivil toplum alanında on yıldan fazla çalışmış bir profesyonel bu zorluğunun olumsuz getirilerini vurgulamaktadır:

“Bir kere ne yapmak istediğine bağlı olarak, ne büyüklükte iş yapmak istediğine bağlı olarak buna karar vermek zorundasın; profesyonel ya da gönüllü insanlarla yola çıkacağına. Eğer sürekli sahada iş üreten, bilfiil proje geliştiren, uygulayan yapıysa bunun gönüllüler ile yapılması ihtimali çok çok az ve zor. Ama öbür taraftan profesyonel olduğunda, kaybettiğin de bir takım şeyler var. Bir kere fazlasıyla iş planı ve verimlilik odaklı oluyorsun. Zamanlaman, kurum içindeki ve dışında ilişkilerinle turnak içinde söylüyorum profesyonel yaklaşım içerisinde oluyorsun. Hem bürokratik oluyor, hem de profesyonelliğin bütün pisliğini ve kendi içerisinde çürümüşlüğüne taşıyor. Özel bir şirketteki rekabet ortamından ve dayanışma eksikliğinden hiçbir farkı yok. Meselelere farklı ve daha radikal bir yerden bakma gereksinimi duyduğunda ihtiyaç duyacağın o heyecandan, o politik gerilimden tamamen kendini sıyrıp ‘aslında ben bu işi yapmalıyım’ dediğin için böyle törpülenmiş bir şeye dönüşüyor. Bir memura, bir çalışana dönüşüyorsun. Örgüt de ona dönüşüyor bir süre sonra.” G3

Kamu Yararına Lobi modelinin gerektirdiği profesyonel ve rasyonel yapı için çevre örgütlerinde kurumsal değişikliklere gidilmesi gerekmiştir; örneğin

4 <http://www.rec.org.tr/>

artık dernek yerine vakıf yapısı tercih edilmektedir. Bunun sonucunda kurum içinde hiyerarşi artmakta ve karar alma süreçlerine katılım azalmaktadır. Hem dernekte hem de vakıfta çalışmış bir profesyonel çevreci aradaki farklılığı vurgulamaktadır:

“Dernek daha demokratik bir yapı, yönetimi kontrol edebiliyor. Vakıfta yönetimi değiştiremiyorsun zaten, kuruyorsun. Dışardan girmek söz konusu değil. Ondan sonra kapalı, elit bir grup oluşturuyorsun.” G9

Katılımın azalması sadece vakıf yapılarına özgü değildir. *Kamu Yararına Lobiye* dönüşmeye çalışan dernek yapılarında da katılım sınırlanabilmektedir. Çeşitli çevre örgütlerinde uzun yıllar çalışmış bir profesyonel bu durumdan yakınmaktadır:

“X Derneği’nden en sonunda beni ayıran şu oldu: Ben katılım hissi çok yüksek bir insanım, benim katılmam lâzım kararlara. O yüzden ordayım, yoksa yabancılıyorum. Kendi kurduğumuz X Derneği’nde bile ben yabancıldım. Çünkü yönetim kurulu; benim arkadaşlarım, bizim seçtiğimiz kurul bana dönüp dedi ki ‘Sen bir şey bilemezsin, ben karar veririm’ dedi. X Derneği’nde bile ona gitti.” G1

4.2. Profesyonel Protesto Grubu Olarak Greenpeace Akdeniz

1990’ların sonundan itibaren büyük çevreci örgütler *Kamu Yararına Lobiye* dönüşürken, belirgin ve tek istisna Greenpeace-Akdeniz olmuştur. Çalı’nın (2006: 148-189) Greenpeace-Akdeniz ofisinin 1998-2004 döneminde gerçekleştirdiği beş kampanya -enerji, toksik maddeler, savaşa hayır, GDO’ya hayır ve gemi sökümü- üzerine yürüttüğü araştırmada profesyonel ve protestocu bir yapı öne çıkmaktadır. Kampanyalarda afiş asma, eylemcilerin kendilerini zincirlemesi, blokaj yapma, şiddet kullanmama ve basın açıklaması gibi eylemler sonucunda çevre suçlarına tanıklık etme ve kamuoyunun dikkati çekme hedeflenmektedir. Protesto eylemleri neticesinde 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanununa muhalefetten güvenlik güçlerinin müdahalesi, gözaltına alınma ve yabancı ülke vatandaşı eylemcilerin sınır dışı edilmesi gibi yaptırımlarla karşılaşmıştır. Greenpeace-Akdeniz, Türkiye’deki çevre örgütleri içinde gönüllüleri de içeren profesyonel yapı ile protestocu eylemliliği bir araya getirmede özgün bir örnektir. Zira Parker ve Bayhan’a göre (2008: 5) Greenpeace dışındaki büyük çevre STK’ları, genelde protestodan ve asıl olarak da engelleyici eylemden kaçınmaktadır. Lobi, eğitim, medya, kampanya ve proje gibi mücadele araçlarını tercih etmektedirler. Çevreci örgütlerde uzun yıllar gönüllü çalışmış bir çevreci, Greenpeace’in profesyonel eylem pratiğini, kamuoyu dikkatini çekme ve destek sağlama stratejisini vurgulamaktadır:

“Bir ekip, bazen üç ekip, bazen beş ekip yapıyor. Ama hep Greenpeace'in içinde, gizlilik içerisinde yapılmaya çalışılıyor. Kitleyle birlikte bir eylem yapmıyorlar. Amaçları da bu, çevre sorunlarını duyurabilmek. Dışardaki kitleden direkt bir talepleri yok. Bunu duyuruyorlar ve bunun sonucunda da aslında destek istiyorlar 'Bize destek olun, daha çok kişiye ulaşalım, daha çok duyuralım, daha büyüyelim, baskı uygulayalım devletlere.'” G5

Az sayıda gönüllünün katılımıyla gerçekleşen, profesyoneller tarafından planlanan ve barışçıl eylemleriyle medyanın dikkatini çekmeyi hedefleyen ve 1980 sonrası çevreciliğin ikinci döneminde ortaya çıkan Greenpeace Akdeniz, *Profesyonel Protesto Örgütü* ideal tipine girmektedir. Diğer yandan eylemleriyle dünyada en çok bilinen çevre örgütü olan Greenpeace'in dikkat çekme gücünün sosyal medyanın yaygınlaşması ile azaldığı yönündeki görüşler ilgi çekicidir. Farklı dernek ve vakıflarda on yıldan uzun süredir çalışan bir profesyonel çevreci böyle düşünmektedir:

“İnsanların bu kadar aktive olduğu; sadece Gezi'den bahsetmiyorum, sosyal medyayla 2000'lerin başından beri de devam eden sokak siyasetiyle hem Türkiye'de hem dünyada, artık böyle birilerine ihale edilmiş bir aktivizme gerek yok. Artık inandırıcılığını kaybetmiş değil mi? Herkes kendisi yapmak istiyor, söylemek istiyor. Daha fazla kendisini ifade etmek istiyor. Neden bunu yapması için başka bir örgüte para versin ki? Kendi yerine bütün bu heyecanları yaşayacak birine para versin ki?” G3

Çevreci örgütlerde uzun yıllar çalışmış bir gönüllü ise ulusal ölçekteki protestolardan çok yereldekilerin etkili olduğunu vurgulamaktadır:

“Artık hareketin yerellere inmesi gerektiğini düşünüyorum. Etkili olabilecek bir şey varsa, o yerellerdeki hareketler olacak. Cerattepe (Artvin) örneğini düşünelim. Kimse oraya, oranın yereline ondan daha iyi sahip çıkamaz. Ben gidip burdan çok müdahale edemem, destek verebilirim belki ama sürekliliği olmaz. Bugün burdan toplarsın üç yüz beş yüz adam, hatta üç ay nöbet tutarsın orda, ama orda yaşayanlar bunu sahiplenmediği zaman sen eninde sonunda gideceksin. Herkesin kendi hayatı var, herkesin kendi alanı var sonuçta. Onun için yerellerin sahiplenmesi çok önemli. Zaten şeyde bahsettim bunu, artık Greenpeace tarzının kalmamasının sebebi olarak. Her şey çok sertleşti ve onun için de yerel artık. Bunlar genel ülke politikasını etkilemek gibi şeylerle çözülebilecek şeyler değil. Artık yerelerde böyle bir mücadelenin olması gerekiyor. Yerellerin de böyle bir bilinç kazanıp o bilinçte aynı mücadeleyi vermesi gerekiyor ki bir şeyler olabilsin.” G5

4.3. Beş Büyük Çevreci Örgütün İnternet Sitesi

Araştırma kapsamında büyük çevreci örgütlerin, literatür tarama sürecinde ve görüşme bulgularında gözlenen dönüşüm süreci ayrıca içerik analizi ile incelenmiştir. Türkiye'nin önde gelen çevreci örgütlerinden TEMA, Doğal Hayatı Koruma Vakfı (WWF-Türkiye), Doğa Derneği, Greenpeace Akdeniz ve Türkiye Çevre Vakfı'nın⁵ internet siteleri⁶, özellikle basın açıklamaları ve duyuruları incelendiğinde *Katılımcı Baskı Grubu* ile *Kamu Yararına Lobi* ideal tiplerinin arasında farklı pozisyonlar aldıkları söylenebilir. Buna göre *Kamu Yararına Lobi* ideal tipine en yakın Doğal Hayatı Koruma Vakfı, sonra Doğa Derneği ve sonra Türkiye Çevre Vakfı gözükmektedir. TEMA *Kamu Yararına Lobi* kadar *Katılımcı Baskı Grubu* özelliklerini de göstermektedir. Greenpeace Akdeniz ise Türkiye'deki en önemli çevreci *Profesyonel Protesto Örgütü*dür, bunda uluslararası ve etkin bir ağın parçası olarak Türkiye'de kurulmuş olmasının rolü önemlidir.

Beş çevreci örgütün internet sitesinin içerik analizi sonucunda, kurum tanıtımı ve etkinliklerinin yanı sıra çevreye duyarlı insanlardan bağış ve/veya gönüllü çalışma talep etme, kendi çalışmalarını ve başarılarını tanıtmaya, çevre sorunları ve çözüm için devleti göreve çağırma başlıkları öne çıkmıştır. İnternet sitelerinin içerik analizi, Diani ve Donati'nin (1999) dörtlü sınıflandırmasını oluşturan kaynak hareketliliği kuramı (profesyonel veya katılımcı) ve politik etkinlik (geleneksel baskı veya engelleme) çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

1975'te kurulmuş olan Doğal Hayatı Koruma Derneği'nin öncülüğünde 1996'da kurulan ve bugün otuz civarı profesyonel çalışanı olan Doğal Hayatı Koruma Vakfı, Dünya Doğayı Koruma Vakfının Türkiye temsilciliğini yürütmektedir. Özel sektörün ve uluslararası fon kuruluşlarının desteğinde doğal alanlar ile türleri koruma projeleri yürütmekte ve Dünya Saati gibi kamuoyunda duyarlılık geliştirmeye yönelik kampanyalar gerçekleştirmektedir. Çevreye duyarlı insanlardan destek olarak gönüllü çalışmadan çok maddi destek talep etmektedir. 2015 yılında internet sitesinde yayınladığı 29 basın bülteninin 9'u geleneksel baskı oluşturmayla ilgilidir. Küre Dağları, Kanal İstanbul, Yeşil Yol, Av Turizmi, İklim Değişikliği ve benzeri konularda çatışmacı ve suçlayıcı bir dil kullanmaksızın bilimsel verilere dayanarak kamuoyu oluşturmaya çalışılmakta ve böylece kamu kurumlarının çevreye duyarlı hareket etmesi amaçlanmaktadır. Basın bültenlerinde en çok işlenen konu olan iklim değişikliğine dair, sürdürülebilir kalkınma ilkesine uygun olarak, Türkiye'nin hem sera gazlarını azaltabileceği hem de "büyümeye devam

5 Kaçar'ın (2014: 186-187) anket çalışmasında da bu çevreci örgütler hatırlanma oranında en üst sıralarda yer almaktadırlar.

6 tema.org.tr, wwf.org.tr, dogaderneği.org, greenpeace.org/turkey/tr/, cevre.org.tr

edebileceği” teması vurgulanmaktadır⁷. Profesyonel uzman kadrosunu tutmak ve projelere dayanan etkinlikleri desteklemek için üye desteği yetersiz olan vakıf, özel bir bankanın sürekli desteğine, ulusal, uluslararası fonlara ve özel şirketlerin sponsorluğuna başvurmaktadır. Küre Dağları’nda planlanan HES projesine karşı dava sürecine müdahil olması⁸ ve Kanal İstanbul projesi için şeffaflık çağrısı yapması gibi *Katılımcı Baskı Grubu* etkinlikleri *Kamu Yararına Lobi* özelliklerinin yanında zayıf kalmaktadır. 1975 yılında kurulmuş Doğal Hayatı Koruma Derneği’nin etkinliklerinin 1996 yılında kurulan vakıf altında devam etmesi ve derneğin zaman içinde etkisizleşmesi, Dünya Doğayı Koruma Vakfı’nın ülke temsilciliğini vurgulayan “WWF-Türkiye” adının öne çıkarılması ve profesyonel yapıya geçilmesi Türkiye’deki çevreci örgütlerin değişim sürecinde önemli bir adımdır. Vakıf, Türkiye’de zayıf *Katılımcı Baskı Grubundan Kamu Yararına Lobiye* dönüşümü yansıtmaktadır.

1992’de kurulan ve Türkiye’nin en çok bilinen çevreci örgütü olan TEMA’nın (Türkiye Erozyonla Mücadele Ağaçlandırma ve Doğal Varlıkları Koruma Vakfı) internet sitesinde lobi çalışmaları, kampanyalar ve eğitim etkinlikleri öne çıkmaktadır. Geniş profesyonel kadrosunun yanı sıra diğer çevreci örgütlerden farklı olarak 500.000’i aşkın gönüllüye ve 10.000.000 TL’si bağış ve yardımlardan olmak üzere 11.500.000 TL civarında yıllık gelire sahiptir⁹. Sitesini ziyaret edenlerden gönüllü çalışmalara katılım ve bağış; hem zaman hem de maddi kaynak talep etmektedir. 2015 yılındaki toplam 38 basın açıklamasına bakıldığında 8’inin geleneksel alan savunma ve kamuoyu oluşturma etkinliklerine (Artvin’deki maden projesi, Karadeniz yaylalarında planlanan Yeşil Yol Projesine karşı dava süreci, Zonguldak ve Çanakkale’de planlanan kömür santralleri) yönelik olduğu görülmektedir. Diğer 31’i ise iklim değişikliği gibi konularda bilgilendirmeler ile TEMA gönüllülerinden, kitaplarından ve diğer etkinliklerden haberler içermektedir. Kişiler, kurumlar ve özel şirketler gibi destekçilerin¹⁰ oluşturduğu bütçesi, sanayici ve işadamlarından oluşan kurucuları, profesyonel yapısının yanında güçlü gönüllü ve temsilci ağı, insanlardan gönüllü çalışma şeklinde zamanlarını talep etmesi ve Yeşil Yol Projesi örneğinde olduğu gibi devletle yasal yoldan mücadele etmesi TEMA’nın *Katılımcı Baskı Grubu* ile *Kamu Yararına Lobi* arasında yer aldığını göstermektedir.

7 http://www.wwf.org.tr/basin_bultenleri/basin_bultenleri/?4620 (07.02.2016).

8 http://www.wwf.org.tr/basin_bultenleri/basin_bultenleri/?4380 (07.02.2016).

9 http://tema.org.tr/folders/14966/categorial1docs/22/B%C4%B0LAN%C3%87O%20VE%20GEL%C4%B0R-G%C4%B0DER%20TABLOSU%202013_Faaliyet%20Raporu_Web%20Site.pdf (07.02.2016)

10 http://tema.org.tr/web_14966-2_1/neuralnetwork.aspx?type=140 (07.02.2016)

Doğal Hayatı Koruma Derneği'nden vakfa dönüşüm nedeniyle ayrılan profesyonel doğa korumacıların, 2002'de uluslararası bir çevreci örgüt olan Birdlife International'ın desteğiyle kurduğu Doğa Derneği, profesyonel ve gönüllü çalışanlarıyla doğa koruma, eğitim ve kampanya etkinlikleri gerçekleştirmektedir. İnternet sitesinde 2015 yılı içinde yayınlanan 18 haberden biri izinli ayı avının mevzuata uygun olmadığına dairdir. İki sulak alanlardaki sorunlara dikkat çekmektedir, diğer 15'i ise derneğin kuş sayımı ve benzeri, etkinlikleriyle ilgilidir. Doğa Derneği geçtiğimiz yıllarda devlet kurumları ve özel şirketler ile *Kamu Yararına Lobi* ideal tipine uygun olarak kurduğu ortak çalışmayı ve fon desteği almayı mümkün kılan ilişkilerini, dönemin Çevre Bakanlığı yönetimine karşı sürdürdüğü mücadele nedeniyle kaybetmiştir. Halen yürüttüğü projelerin ve profesyonel ekibinin yanı sıra yurt çapında etkin bir gönüllü ağı vardır. Buna göre *Katılımcı Baskı Grubu* ile *Kamu Yararına Lobi* arasında yer almaktadır.

1978 yılında Ankara'da kurulan Türkiye Çevre Vakfı, özellikle çevre bilincinin ve hareketinin yeşerdiği yıllarda ihtiyaç duyulan yayınları (1978-2016 arasında toplam 189 kitap ve 133 aylık çevre bülteni) çıkarmayı ve halkı bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Ayrıca 1982 Anayasasına çevre ile ilgili 56. maddenin girmesi, 1983'te yürürlüğe giren Çevre Kanununun hazırlanması ve Avrupa Çevre Politikalarının uygulanması süreçlerinde devlet ile yapıcı bir ilişki içinde olduğunu belirtmektedir. Eleştirilerle karşılaşmasına rağmen 'çevreyi hiç bir politik akımın parçası haline getirmeyerek' politika dışında tuttuğunu vurgulamaktadır. İnternet sitesini ziyaret edenlerden ne gönüllü katılım ne de maddi destek istemektedir, sadece çevre konularındaki temel kendi yayınlarının satışı yapılmaktadır. Profesyonel personeli olan vakıf, 2010'dan sonra KOBİ'ler¹¹, elektrikli araçlar ve doğa turizmi konusunda projeler gerçekleştirmiştir. 2015 yılında hazırladığı dört basın bülteninde¹² uzak durduğunu özellikle vurguladığı siyasi partilerin çevre ile seçim vaatlerini, uygulamaları ile karşılaştırmak amacıyla sunmuştur. Ayrıca, taş ocakları, termik ve hidroelektrik santrallere karşı mücadeleler ile ilgili haberler verilmiştir. Türkiye Çevre Vakfı uluslararası fonlar ve "kurumsal sosyal sorumluluk" kapsamında özel sektörden destek almaya açık olduğunu belirtmektedir, ancak profesyonelleşme ve projecilik etkinliklerinde çok yol almış değildir. Vakfın kurucularından Engin Ural, "tutarlı ve etkili hizmetler için" profesyonel eleman çalıştırmayı ve giderler için proje destekleri bulmayı gerekli görmektedir (2014: 125). Vakıf proje yapmaya açık olmanın yanı sıra

11 <http://www.cevre.org.tr/Proje%20Amaclari.htm> (06.02.2016)

12 <http://www.cevre.org.tr/Bultenler/haberbulteni.html> (07.02.2016)

kamu kurumlarına baskı yapmak yerine lobiciliği tercih etmektedir. Bu nedenle *Kamu Yararına Lobi* özellikleri göstermektedir.

1992'de İstanbul'da faaliyete geçen Greenpeace Akdeniz dünyada 3.000.000, Türkiye'de ise 50.000 destekçiye sahiptir. beş şehirde örgütlenen kurum insanlardan temel olarak bağış desteği talep etmektedir. İnternet sitesinde 2015 yılında yayınlanan 32 haberin 14'ü çatışmalı konular (Nükleer santral protestoları ve ilgili davalar, Yırca Zeytinlikleri) ve diğer 18'i kamuoyunu bilgilendirme (Paris İklim Zirvesi, enerji raporu, Çernobil Felaketinin yıldönümü, Kömür santralleri) ile ilgilidir¹³. Dünyadaki en büyük çevreci *Profesyonel Protesto Örgütü*nün bölgesel şubesi olan Greenpeace Akdeniz, profesyonel personeli ve eğitilmiş, hazırlıklı eylemcileri, hukuk desteği ile eylemlerini gerçekleştirmektedir. Destekçilere dayalı mali yapısı hem profesyonel örgütlenmesini koruyabilmesini hem de fon sağlayıcı kamu kurumları ve özel sektörle çatışmaya girebilmesini mümkün kılmaktadır.

Beş büyük çevreci örgütün benzerliklerini ve farklılıklarını anlamak amacıyla internet sitelerinde önemli bir çevre konusunun nasıl yer aldığı incelenebilir. 2015 yılının yaz aylarında çevre eylemleriyle basında sıklıkla yer alarak ülke gündemine giren Yeşil Yol Projesi, Doğu Karadeniz Bölgesindeki 8 ilin yaylalarını birleştirecek 2.600 km uzunluğundaki bir altyapı yatırımdır. Yerelde vatandaşların ve çevreci grupların projeye karşı yasal mücadelesinin¹⁴ yanı sıra fiziki müdahaleye varan direnişler ve protestolar¹⁵ da gerçekleştirilmektedir. Yukarıdaki beş çevreci örgütün Yeşil Yol Projesi'ne yaklaşımlarına bakıldığında, sadece TEMA'nın yasal mücadeleye katıldığı görülmektedir. TEMA'nın yanı sıra Doğal Hayatı Koruma Vakfı da projenin doğaya vereceği zararlara dikkat çeken basın duyuruları yayınlayarak devleti suçlamadan alanın biyoçeşitlilik değerlerini vurgulamıştır. Greenpeace Akdeniz, Doğa Derneği ve Türkiye Çevre Vakfı'nın konu ile ilgili olarak internet sitelerinde yer alan herhangi bir etkinlik gözlenmemiştir. Sonuçta, Yeşil Yol projesine karşı beş çevreci örgütün tavrına bakıldığında sadece ikisinin karşı çıktığı, diğerlerinin sessiz kaldığı gözükmektedir. Bunun başlıca nedeni, devletle çatışmaktan kaçınmanın yanı sıra kurumların merkezlerine uzakta yaşanan mücadeleye etkin katılımın getireceği eleman ve bütçe yükünden kaçınmak olabilir. Diğer yandan, farklı çevreci örgütlerde on yıldan

13 <http://www.greenpeace.org/turkey/tr/press/releases/#tab=2&gvs=false&page=1>
(07.02.2106)

14 <http://www.hurriyet.com.tr/yesilyola-yargi-bir-kez-daha-dur-dedi-40040822>
(07.02.2106)

15 <http://fotogaleri.hurriyet.com.tr/galeridetay/97089/2/1/rizede-yesil-yol-eylemi>
(07.02.2106)

fazla çalışmış bir profesyonel, Yeşil Yol projesine karşı büyük çevreci örgütlerin yapabileceği pek bir şeyin olmadığını vurgulamaktadır:

“Yeşil Yol’u bizim İstanbul’dan gelen bir sivil toplum kuruluşunun engellemesi mümkün değil. Oradaki, yöredeki yaşayan insanlar buna zaten karşı ve Yeşil Yol’u durduracaksa onlar durduracaklar. Büyük şehirden bir insanın kırsaldaki bir problemi çözebileceğini düşünmüyorum.” G9

5. Yerelde Geniş Katılımlı Protestolar

1980 sonrasında gelişen ve çeşitlenen çevreci örgütlerin yereldeki örnekleri 1990’ların sonundan itibaren *Katılımcı Baskı Grubu* özelliklerini kaybetmeye başlamışlardır. Profesyonelliğe ve maddi desteğe dayalı *Kamu Yararına Lobiye* dönüşen merkezdeki büyük çevreci örgütlerin aksine yereldekiler, gönüllü katılıma ve protesto ağırlıklı eylemlere dayanan *Katılımcı Protesto Örgütü* modeline yaklaşmışlardır. Genelde ağaçlandırma ve kenti güzelleştirme amacı güden yerel çevrecilik zamanla neoliberal kalkınma projelerine yönelik protestocu etkinliklere yönelmiştir.

Bergama, Iısu ve Akkuyu örneklerindeki gibi yerel çevre hareketlerinin ortaya çıkması 1980 askeri darbesi sonrasında sivil alanın genişlemesini göstermektedir (Kadirbeyoğlu, 2005: 111). Bergama direnişi yerel katılımının yüksekliği, dikkat çekici eylemleri ve ülke gündeminde uzun süre yer alması nedeniyle bugün halâ en çok hatırlanan yerel çevreci harekettir. İzmir’in Bergama ilçesinde altın madenine karşı yürütülen mücadelede köylülerin geçim kaynaklarını koruma ve kentlilerin çevre kirliliği kaygısı öne çıkmıştı. Bu çerçevede hareketin aktörleri, köylülerin yanı sıra ilçedeki Pergamon Çevre Derneği ile eğitimli, iş sahibi, çevreye ve yerel sorunlara duyarlı etkin yurttaşlardan oluşmaktaydı. Dilekçe ve mektup yazma, oturma eylemi, protesto yürüyüşü ve seçimleri boykot etme gibi barışçı eylemler tercih edilmişti (Kılıç, 2002: 231-300). Ayrıca akademisyenlerden, meslek odalarından ve uluslararası aktörlerden de destek alınmıştı (Özen, 2009: 2). Bergama’da halkın yoğun katılımı ile gerçekleşen uzun soluklu çevre mücadelesi, ulusal ve uluslararası ölçekte hükümete baskı amacı güden zengin protesto eylem çeşitliliği Türkiye’de *Katılımcı Protesto Örgütü* modelinin ilk örneklerinden olmuştur.

Bergama hareketinden on yıl sonra yine neoliberal politikalarının kırsal alanlarda geliştirdiği kalkınma projelerine karşı olarak Türkiye çapında yaşam alanlarını koruma kaygısıyla yerel çevreci hareketler ortaya çıkmıştır. Termik santrale karşı Sinop ilinin Gerze ilçesindeki direniş ve HES karşıtı hareketler ilk akla gelen örneklerdir. Uzun yıllar çevreci örgütlerde çalışmış bir profesyonel,

Gerzelilerin kaygısının geleneksel çevrecilikten çok yaşam alanını koruma olduğunu belirtmektedir:

“Adamın birinci derdi, kömür santralini durdurmak. ‘Bilmem ne kömüre karşı platformu ilelebet yaşasın, logom haberlerde çıksın’ diye bir derdi yok. Birebir kendi yaşam alanına etki eden bir şey.” G7

Arsel ve arkadaşlarının (2015: 4-11) Gerze’de yapılması planlanan kömür santraline karşı direnişi inceledikleri çalışmalarında, eylem repertuarı olarak yasal mücadele, fiziki müdahale ve blokaj, kamuoyu oluşturma ve gösteri düzenleme öne çıkmıştır. Eylemcilere karşı termik santral şirketi de kendi sivil toplum kuruluşunu kurmuştur. Ayrıca bilgi merkezi oluşturma, broşür dağıtma, komşu santrallere gezi düzenleme, ihtiyaç sahiplerine giysi tedariki ve yoksullara yardım etkinliklerini gerçekleştirmiştir. Gerze örneğinde de görüldüğü üzere, neoliberal politikalar kırsal alana kalkınma projeleri olarak yansıdığına (geçim alanlarını korumaya çalışan) köylüler ile (çevreci değerlerin yanı sıra radikal sol geçmişe; dolayısıyla sermaye ve devlet ile çatışma geleneğine sahip) kentli orta sınıf ortak hareket etmektedir. Çevrecilik geçmişte sol harekete katılmış kentli orta sınıfa dini, etnik, toplumsal cinsiyet konularının ötesinde devlete muhalefet imkanı sağlamaktadır, bu duruma “hoşnutsuzların çevreciliği” adı verilmektedir (Akbulut, 2014: 14).

Gerze’de farklı kaygıları olan köylülerin ve kentlilerin ortak hareketi Bergama’ya benzemektedir. Bergama’dan Gerze’ye, bir kısım kentlilerin kaygısı, ulusalcı söylemden ve vatan toprağını koruma vurgusundan devlet ve sermayeye karşı kadim mücadeleye çevrecilik üzerinden devam etmek isteyen sol söyleme kaymıştır. Özellikle Karadeniz bölgesinde HES karşıtı hareket içinde önemli yer tutan ideolojik mücadeleye örnek olan Gerze, *Katılcı Protesto Örgütü* özellikleri göstermektedir. Yatırımcı şirketin kurduğu karşı örgüt ve etkinlikleri de sivil toplum alanında ideolojik hegemonya mücadelesinin önemini göstermektedir.

Son on yılda yerel çevre protestoları Türkiye çapına yayılmıştır, ancak son bir yılın en dikkat çeken mücadelesi Artvin’de yaşanmaktadır ve ülke gündeminde en üst sıraya çıkmıştır. Artvin şehrinin hemen üzerinde planlanan maden işletmesinin doğayı ve kenti tehdit edeceği kaygısıyla, 2015 yılı içinde Yeşil Artvin Derneği’nin öncülüğünde ve hemen hemen tüm kesimleri içine alan ve kenti temsil eden bir kolektif hareket ortaya çıkmıştır. Yirmi yıllık geçmişi olan ve derneğin kurulma nedeni olan maden projesine karşı, yargı sürecinin yanı sıra basın açıklamaları, toplantılar, protestolar, blokaj, maden alanında düzenli nöbet gibi hem kenti hem de büyük şehirlere göç etmiş Artvinlileri içine alan ve ulusal basında dikkat çeken eylemler gerçekleştirilmektedir. Artvin’deki maden karşıtı hareket, yerel çevre derneğini aşip kitleleşmesi ve protestocu eylem biçimleri nedeniyle *Katılcı Protesto*

Örgütü özelliği göstermektedir. Çevreci örgütlerde uzun yıllar çalışmış profesyonel bir çevreci, Artvin'deki hareketin kendi başına yeterli olduğunu ve büyük çevreci örgütlerin yerele, sadece destek verebileceğini belirtmektedir:

“X (çevreci örgütü) Artvin’de yok ama Artvin’dekiler çok iyi zaten. İhtiyaç olan yerlere destek verirsın, profilini artırırsın, onların mücadelesine yancı olursun. Orda X yazmış yazmamış, bizim için önemli değil ki. Önemli olan Artvin’in kurtulması.” G9

Neoliberal politikalara uyum sürecindeki Türkiye’de, hem ekonomik büyümeyi yaygınlaştırıp derinleştirmek hem de artan enerji ihtiyacını dengelemek ve çeşitlendirmek amacıyla kömür, dere, nehir, rüzgâr ve güneş kaynaklarından yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu süreçte termik ve rüzgar santrallerinin yanı sıra ülkenin güney ve kuzey kıyılarında denize akan hemen hemen bütün derelerin üzerine iki bine yakın küçük ölçekli hidroelektrik santrali (HES) planlanmış ve özel sektör yatırımı ile inşaat ve işletme süreci başlamıştır. Kırsal bölgede yaşayan halk yüzlerce HES projesine karşı geleneksel kentli ve orta sınıf çevreciliğinden uzak ve yerele dayanan bir taban hareketi geliştirmiştir. Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde onlarca alanda köylüler tarafından kurulan Derelerin Kardeşliği Platformları (DEKAP) bu taban hareketine ve yatay örgütlenmeye örnektir. DEKAP’lar dernek ve vakıf gibi kurumsallaşmış bürokratik ve hiyerarşik yapılar dışında örgütlenmiştir ve katılımcı eylemler üzerinden varlık göstermektedirler. Ayrıca bölge çapında 16 ilden 87 örgüt bir meclis oluşturmakta ve yılda iki kez toplanmaktadır. HES karşıtı mücadelede DEKAP’lar dışında başka çevreci örgütler de yer almaktadır. 1995’ten beri Artvin’de maden karşıtı mücadeleyi yürüten Yeşil Artvin Derneği’nin yanı sıra Düzce-Sakarya sınırında kurulmuş Aksu Deresi ve Çevresini Koruma Birliği gibi önceden çevreci veya muhalif etkinliklere katılmamış yapılar da öne çıkmaktadır. HES karşıtı hareketlerde gözlenen ortak eylem repertuarlarını oluşturan yasal mücadele ve yetkililerle görüşmelerin yanı sıra tabandan yoğun katılımı toplu dilekçe yazma, imza kampanyası, basın duyurusu, protesto yürüyüşü ve blokaj eylemleri gerçekleştirilmektedir (Eryılmaz, 2012: 90-96, 137-140). Yerel halk geçim kaynağını sağlayan dereleri savunmak için ülkenin kuzey doğusunda, Artvin’de (Adaman, Akbulut ve Arsel, 2016: 305) olduğu kadar güneyinde, örneğin Muğla Yuvarlakçay Vadisi’nde (Ayyıldız, 2015: 130-131) de harekete geçmektedir. HES karşıtı hareket yerel ölçekte tabandan gelen güçlü katılımcılığı, mücadelecı eylem repertuarı ve yatay örgütlenmesi (eski dernek yapısının dönüştürülmesi veya birlik, platform gibi yeni yapıların oluşturulması) nedeniyle *Katılımcı Protesto Örgütü* ideal tipine uymaktadır. Çeşitli çevre örgütlerinde uzun yıllar çalışmış bir profesyonel de büyük çevreci örgütler yerine yerel hareketleri desteklemektedir:

“Karadeniz İsyandadır, İstanbul merkezli bir grup aktif bir grup ama Karadeniz için mücadele ediyor. Derelerin Kardeşliği daha yerelde bir kurum, işte Kuzey Ormanları Savunması gayet yeni ama görünürlük anlamında başarılılar. Çok hızlı ilerlediler, ama kurumsal bir yapıdan çok hiyerarşik olmayan, yatay örgütlenme şeklinde gönüllü yapılar ve giderek artıyorlar, devletle ciddi çatışma içindeler. Birlikte çalışma amaçları hiç yok, çünkü direk kendilerini muhalif bir yerde konumlandırıyorlar.” G3

2000 sonraki dönemde, yereldeki *Katılımcı Protesto Örgütü* ağırlığının yanı sıra, projecilik hevesiyle ortaya çıkan ancak kısa sürede sönmüş *Kamu Yararına Lobi* niteliğindeki çevreci örgütler de ilgi çekicidir. AB sürecinin ve BM gibi uluslararası örgütlerin finansal desteğiyle, merkezdeki büyük çevreci örgütlerin yanı sıra yereldeki bazı çevreci örgütler de *Katılımcı Baskı Grubundan Kamu Yararına Lobiye* dönüşmeye çalışmışlardır. Ancak gerekli uzman kadro, bürokratik yapı ve sürdürülebilirliği sağlayamadıkları için başarısız olmuşlardır. Yirmi yıla yakın süredir çevreci örgütlerde çalışan ve farklı yerel çevreci örgütlerle ortak projeler gerçekleştirmiş bir profesyonel bu duruma dikkat çekmektedir:

“Bir de tabela STK’cuları var, hiçbir şey yapmayı sadece bir proje bazında kurmuşlar. Proje furçasında kurmuşlar, sayıları da yabana atılır değil. Taşra şehirlerine gidiyoruz, ajanslara hibe projesi yapmış bir sıklıkla kuruluşlar görüyoruz. Proje bazında dernek kurmuş, kooperatif kurmuş. Proje bittikten sonra da bitmiş, ismi kalmış. Tabeladan öteye gidememiş sivil toplum kuruluşları var.” G6

Bu çalışmadaki literatür tarama, görüşmeler ve içerik analizi bulguları çerçevesinde Diani ve Donati’nin (1999) geliştirdiği dördümlü sınıflandırma Türkiye’ye uygulandığında genel olarak aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo 2. Tarafsız Politik Örgüt Tiplerine (Diani ve Donati 1999) göre Türkiye’deki Çevre Örgütleri

	Eylem Biçimleri	
	Geleneksel Baskı	Engelleme
Profesyonel Kaynaklar	Kamu Yararına Lobi (Büyük çevreci örgütler, 2000 ve sonrası)	Profesyonel Protesto Örgütü (Greenpeace Akdeniz)
Katılımcı Kaynaklar	Katılımcı Baskı Grubu (1980-2000 döneminde merkezde ve yerelde yaygın)	Katılımcı Protesto Örgütü (Yerel Çevreci Örgütler, 2000 ve sonrası)

Not: Parantez içindeki eklemeler Türkiye’deki değişim eğilimini göstermektedir.

Sonuç

Çalışmanın sonucuna göre Türkiye’de 1980 sonrası gelişen çevrecilik iki dönemde anlaşılabilir. 1980-2000 döneminde çevreci örgütler küçük çaplı ve yaygın olmayan protestolar dışında, çoğunlukla kamuoyu oluşturma yolu ile devlete baskı yapmayı amaçlayan ve gönüllü çalışmaya dayanan Katılımcı Baskı Grubu niteliğindedir. Neoliberal kalkınma politikalarının yaygınlaştığı 1990’ların sonunda Türkiye’nin AB’ye aday ülke olarak kabul edilmesinin de etkisiyle merkezdeki büyük çevreci örgütler genelde *Kamu Yararına Lobiye* ve yereldeki küçük yapılar ise *Katılımcı Protesto Örgütüne* dönüşmeye başlamışlardır. Gönüllü işgücüne dayalı olarak örgütlenen ve kamuoyu oluşturmak suretiyle devlet kurumlarına baskı yapmayı amaçlayan büyük çevreci örgütler *Katılımcı Baskı Grubu* niteliğindedirler. Bunlar 1980 sonrası dönemde, gelişen piyasa ekonomisi içinde devlet ve şirketlerden fon sağlayarak profesyonel ve hiyerarşik yapılanmalar oluşturup devlet kurumları ile işbirliğine gitmişler ve çözüm ortağına dönüşmüşlerdir. *Kamu Yararına Lobiye* yönelik bu değişim örgüt yapısının ve çalışanların profesyonelleşmesi, fon kaynaklarına ve projelere bağımlılık, devlet kurumlarıyla mücadeleden kaçınma ve destekçilerden katılım yerine maddi destek talep edilmesi üzerinden izlenebilir. İçerik analizi, görüşmeler ve literatür tarama sonuçlarına göre Türkiye’nin en çok tanınan çevreci örgütlerden TEMA, Doğal Hayatı Koruma Vakfı, Doğa Derneği ve Türkiye Çevre Vakfı *Katılımcı Baskı Grubu* yapısından *Kamu Yararına Lobiye* dönüşüm süreci içindedirler. Greenpeace Akdeniz ise *Profesyonel Protesto Örgütü* ideal tipine uymaktadır.

Kamu Yararına Lobi ideal tipine uygun profesyonel bir yapıyı ayakta tutmak için gerekli olan sürekli fon akışını sağlama zorunluluğu karşısında, gelişmiş Batı ülkelerindeki çevreci örgütler ciddi bir üyelik desteğine dayanmaktadır. Bundan yoksun olan Türkiye’deki çevreci örgütler ise maddi destek sağlayabilecek devlet kurumlarıyla ve özel sektörle uyumlu çalışmak durumundadır. Genelde proje karşılığı alınan fonlar çevreci örgütlerin sadece kurumsal yapılarını değil öncelikli çalışma alanlarını da değiştirmiştir. Zamanla çevre sorunlarına karşı baskı grubu olmaktan çok devlet kurumları ve özel sektörle iş yapan çevreci ortaklara dönüşmüşlerdir. Maddi kaynak ayrılamayan çevre sorunları, profesyonelleşen çevreci örgütlerin iş akışında yer alamamakta ve etkinlik alanlarından çıkmaktadır. Fon kaynaklarına dayalı projelerin gerektirdiği uzmanlığa sahip çalışanları istihdam etmek zorunda kalan çevreci örgütlerde, artık çevreye duyarlı emektar gönüllülerin yerlerini iş piyasasında kariyer edinme kaygısı olan profesyoneller almaktadır. Bu süreçte biyologlar ve ekologlar gibi çevre koruma uzmanlardan çok pazarlamacılar ve iletişimciler kurumsal yapıda öne çıkmaktadır. Ancak 1990’ların sonundan itibaren hızlanan profesyonelleşme sürecinde, henüz *Kamu Yararına Lobinin* gerektirdiği rasyonel kurumsal yapılara erişilememiştir. Profesyonelleşmeye çalışan çevreci

örgütlerde kurumsallaşma ve süreklilik henüz sağlanamamıştır. Liderlik sorunları ve sürekli personel değişimi geçiş döneminin sancılarını göstermektedir.

Devlet kurumları ile mücadele gerektiren Yeşil Yol Projesi konusunda merkezdeki büyük çevreci örgütlerin çoğunluğu sessiz kalmıştır. Zira devlet kurumları ile çatışma, yine devlet ve özel sektör ile gerçekleştirilen işbirliklerini tehlikeye atabilmektedir. Ayrıca, maddi kaynaklara ve projelere dayalı çalışıldığı için yerelde alan savunma çalışmasını yürütecek uzmana ve gerekli maddi kaynağa sahip değildirler. *Kamu Yararına Lobiye* dönüşmekte olan çevreci örgütlerde çalışanların profesyonelleşmesi destekçilere de yansımaktadır. Gönüllülerin doğrudan katılımına dayanan ve zamanlarını talep eden etkinliklerin yerini, daha çok maddi destek toplamayı hedefleyen bağış kampanyaları almıştır. Çevreci örgütlerin internet siteleri, etkinlikleri duyurmaktan çok bağış toplamaya yönelik tasarlanmaktadır.

Greenpeace Akdeniz ise Türkiye'de *Profesyonel Protesto Örgütü* ideal tipine giren en önemli çevreci örgüttür. Çevreciliğin ve çevreci örgütlerin gelişiminde öncü olan gelişmiş Batı ülkelerinde kurulan uluslararası bir ağın Akdeniz ve Türkiye şubesi olan çevreci örgüt, üyelerin düzenli maddi desteğine sahiptir. Destekçilerden gönüllü katılımdan çok düzenli bağış ve medya üzerinden takip talep edilmektedir. Bu çerçevede Greenpeace Akdeniz, profesyonellerin ağırlıkta olduğu ekibiyle medya üzerinden kamuoyu dikkatini çekmeye yönelik barışçıl eylemler yapmaktadır.

Kamu Yararına Lobi ve *Profesyonel Protesto Örgütü* özelliğine sahip merkezi ve büyük çevreci örgütler büyük bütçelerine, profesyonel kadrolarına ve devlet kurumları, özel sektör, medya ile kurdukları iyi ilişkilerine rağmen yereldeki *Katılımcı Protesto Örgütleri* kadar etkili olamamakta ve ülke gündeminde yer alamamaktadırlar. Zira merkezdeki köklü, büyük ve *Katılımcı Baskı Grubu* niteliğindeki çevreci örgütler profesyonelliğe kayarken, yereldekiler gönüllüğü, yatay örgütlenmeyi ve protesto etkinliklerini artıran *Katılımcı Protesto Örgütlerine* dönüşmektedirler.

1990'larla birlikte yaygınlaşan neoliberal kalkınma projelerinden olumsuz etkilenen yörelerde yaşayanlar, çevreci kaygılardan çok yaşam alanını ve geçim kaynaklarını koruma amacıyla hareket etmektedir. *Katılımcı Baskı Grubunun* yetersiz kaldığı yerel mücadelelerde lobi ve yargı yolunun yanı sıra blokaj, yürüyüş, nöbet gibi protesto niteliğindeki eylemler tercih edilmeye başlanmıştır. 1990'ların sonundaki Bergama Hareketi ile başlayan bu eğilim 2000'lerde ve 2010'larda HES, termik santral ve maden karşıtı hareketlerle Karadeniz ve Akdeniz kıyılarına yayılmıştır. *Katılımcı Protesto Örgütü* ideal tipine uygun olarak, gönüllü katılıma dayanan yapısıyla fon kaynaklarına ve

projeciliğe ihtiyacı olmayan yereldeki çoğu çevreci örgüt profesyonelleşmeye karşı durmaktadır.

Diğer yandan 1990'lerden 2000'lerin sonuna kadar devam eden, AB ve diğer uluslararası fon kaynaklarının desteklediği sürdürülebilir kalkınma ve çevre koruma konulu proje programları, merkezdeki büyük çevreci örgütler kadar yereldekileri de projeciliğe yöneltmiş ve *Katılımcı Baskı Grubundan Kamu Yararına Lobiye* dönüşmeye çalışan projeci dernekler ve kooperatifler ortaya çıkmıştır. Ancak, projeciliğin gerektirdiği uzman personel istihdamını yerelde sağlamanın güçlüğü ve çevre odaklı fon kaynaklarının azalması gibi nedenlerle devamlılık ve kurumsallaşma sağlanamamıştır; sonuçta yereldeki profesyonelleşme süreci yarıda ve etkisiz kalmıştır. 2000'lerin sonunda öne çıkan ve yaşam alanlarına yönelik olan kalkınma projeleri, yerel çevreci örgütleri devlet kurumları ve özel sektörle işbirliğine girmek yerine protesto eylemlerine yöneltmiştir.

Görüşmeci Listesi

- G1: Kadın, 35-44 yaş aralığında, farklı çevre örgütlerinde çalışmış profesyonel.
- G2: Erkek, 45-54 yaş aralığında, farklı çevre örgütlerinde çalışmış profesyonel.
- G3: Kadın, 35-44 yaş aralığında, farklı çevre örgütlerinde çalışmış profesyonel.
- G4: Erkek, 35-44 yaş aralığında, farklı çevre örgütlerinde çalışmış profesyonel.
- G5: Erkek, 25-34 yaş aralığında, bir çevre örgütünde gönüllü olarak çalışmış.
- G6: Kadın, 35-44 yaş aralığında, farklı çevre örgütlerinde çalışmış profesyonel.
- G7: Kadın, 25-34 yaş aralığında, farklı çevre örgütlerinde çalışmış profesyonel.
- G8: Erkek, 55-64 yaş aralığında, farklı çevre örgütlerinde gönüllü olarak çalışmış.
- G9: Erkek, 25-34 yaş aralığında, farklı çevre örgütlerinde çalışmış profesyonel.
- G10: Erkek, 45-54 yaş aralığında, farklı çevre örgütlerinde gönüllü olarak çalışmış.

Teşekkür

Bu çalışmaya katkılarından dolayı Öğr. Gör. Mukaddes Kılıç ve Çiğdem Adem'e teşekkür ederim.

Kaynakça

- Adaman, Fikret, Bengi Akbulut ve Murat Arsel (2016), "Türkiye'de Kalkınmacılığı Yeniden Okumak: HES'ler ve Dönüşen Devlet-Toplum-Doğa İlişkileri", Aksu, Cemil, Sinan Erensü ve Erdem Evren (Der.), *Sudan Sebepler, Türkiye'de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler* (İstanbul: İletişim): 291-312.
- Adem, Çiğdem (2005), "Non-state Actors and Environmentalism", Adaman, Fikret ve Murat Arsel (Der.), *Environmentalism in Turkey: Between Democracy and Development* (Aldershot: Ashgate): 71-86.
- Akbulut, Bengi (2014), "Neither Poor Nor Rich But "Malcontent": An Anatomy of Contemporary Environmentalisms", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1): 9-24. Doi:10.14782/SBD.201416298.
- Akbulut, Bengi, Fikret Adaman ve Murat Arsel (2013), "Türkiye'de Çevre Siyasetinin Ekonomi-Politikleri: Kurumlar ve Devletin İnşası", Aysan, Ahmet Faruk ve Devrim Dumludağ (Der.), *Kalkınma Literatüründe Yeni Yaklaşımlar* (Ankara: İmge).
- Arsel, Murat, Bengi Akbulut ve Fikret Adaman (2015), "Environmentalism of the Malcontent: Anatomy of an Anti-Coal Power Plant Struggle in Turkey", *The Journal of Peasant Studies*, 42 (2): 371-395. Doi:10.1080/03066150.2014.971766.
- Ataüz, Akın (1994), "Çevreci Hareketlerin Türkiye'yi Sarsmayan On Yılı", *Birikim*, (57-58): 17-23.
- Ayyıldız, Tuba (2015), *Doğal Kaynakların Korunması ve Sürdürülebilir Şekilde Değerlendirilmesinde Sivil İnisiyatiflerin Rolü: Yuvarlakçay HES Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi). (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>) (04.01.2015).
- Çağlar, Yücel (1999), *Baltalar Kafamızda* (Ankara: Kırsal Çevre ve Ormanlık Sorunları Araştırma Derneği).
- Çalı, Hasan Hüseyin (2006), *Çevreci Toplumsal Hareket Olarak Greenpeace-Türkiye Hareketi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ankara Üniversitesi). (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>) (04.01.2015).
- Demirtaş, Işık (2003), "STK'lardan Proje Temelli Çalışma Oturumu", Projeler, Projecilik ve Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu 13-14 Aralık 2002, İstanbul. *Projeler, Projecilik ve Sivil Toplum Kuruluşları* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı).
- Diani, Mario ve Paolo R. Donati (1999), "Organisational Change in Western European Environmental Groups: A Framework for Analysis", *Environmental Politics*, 8 (1): 13-34.
- Duru, Bülent (1995), *Çevre Bilincinin Gelişim Sürecinde Türkiye'de Gönüllü Çevre Kuruluşları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara Üniversitesi). (<http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/2673/3457.pdf?show>) (01.02.2015).
- Eryılmaz, Çağrı (2012), *Social Ecology Challenges Environmental Participation: HES Opposition Cases in Turkey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (ODTÜ). (<https://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12614027/index.pdf>) (10.01.2015).
- Genç, Vahit (2005), "Türkiye Gözlemleri Oturumu", Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu XVI, 10-11 Aralık 2004, İstanbul. *İki Sempozyum: Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı).
- Hannigan, John (2006), *Environmental Sociology* (New York: Routledge).
- Kaçar, Ayşe İdil (2014), *Sosyal Pazarlama ve Kampanya Yönetiminin Çevreci Sivil Toplum Kuruluşları Açısından İncelenmesi: Karma Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Celal Bayar Üniversitesi). (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>) (11.04.2016).
- Kadirbeyoğlu, Zeynep (2005), "Assessing the Efficacy of Transnational Advocacy Networks",

- Adaman, Fikret ve Murat Arsel (Der.) *Environmentalism in Turkey: Between Democracy and Development* (Aldershot: Ashgate): 101-116.
- Kentel, Ferhat (2003), "Sivil Toplum Kuruluşları: "Projecilik Versus Kültürel Yurttaşlık." Projeler, Projecilik ve Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu 13-14 Aralık 2002, İstanbul. *Projeler, Projecilik ve Sivil Toplum Kuruluşları* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı).
- Kılıç, Selim (2002), *Çevre Korumada Yerel Girişimler (İnisiyatifler) ve Bergama Olayı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ankara Üniversitesi). (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>) (04.01.2015).
- Merchant, Carolyn (2006), *Radical Ecology* (New York: Routledge).
- Neuman, W. Lawrence (2010), *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I* (İstanbul: Yayınodası) (Çev. Sedef Özge).
- Nohl, Arnd-Michael (1994), "Türkiye'de Hükümet Dışı Örgütlerde Ekoloji Sorunsalı", *Birikim* (57-58): 1-10. (<http://birikimdergisi.com/sayi/57-58/turkiyede-hukümet-disi-orgutlerde-ekoloji-sorunsali>) 30.01.2015.
- Özen, Hayriye (2009), "Bergama Mücadelesi: Doğuşu, Gelişimi ve Sonuçları", (http://ebulten.library.atilim.edu.tr/sayilar/2009-03/makale_04.html) (07.11.2015).
- Özlüer, Mahmut Fevzi (2006), *Kapitalizmin Yeniden Üretiminde Sivil Toplum Çevreciliği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara Üniversitesi). (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>) (04.01.2015).
- Paker, Hande ve Barış Gençer Baykan (2008), "Türkiye'de Çevre ve Sivil Toplum: Örgütlenme ve Son Eğilimler", Bahçeşehir Üniversitesi Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi Araştırma Notu. <http://libris.bahcesehir.edu.tr/dosyalar/betam/BTM0009.pdf> (03.03.2016).
- Paker, Hande, Fikret Adaman, Zeynep Kadirbeyoglu and Begüm Özkaynak (2013), "Environmental Organisations in Turkey: Engaging the State and Capital", *Environmental Politics*, 22 (5): 760-778.
- Roussopoulos, Dimitrios I. (2015), "The Politics of Ecology and the Politics of Ecology", Eigliad, Eirik (Der.), *Social Ecology and Social Change* (Porsgrunn: New Compass): 235-254.
- Serban, Sergei (2005), "Türkiye Gözlemleri Oturumu", Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu XVI, 10-11 Aralık 2004, İstanbul, *İki Sempozyum: Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı).
- Somersan, Semra (1993), *Türkiye'de Çevre ve Siyaset* (İstanbul: Metis).
- Staggenborg, Suzanne (2012), *Social Movements* (Canada: Oxford University Press).
- Şahin, Ümit (2007), "Bir Sivil Toplum Teması Olarak Çevrecilik: Ekoloji Hareketlerinin Siyaset Dışına İtilmesi", *Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi*, 5 (20): 77-89.
- Şakacı, Bilge Kağan ve Banu Aygün (2015). "Türkiye'de Çevreye Doğrudan Odaklı Çevreci Hareketler", Kırışik, Fatih ve Özcan Sezer (Der.), *Siyasal Ekoloji* (Ankara: Detay Yayıncılık): 269-290.
- Tuna, Muammer (2006), *Türkiye'de Çevreye İlişkin Toplumsal Eğilimler* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım).
- Ural, Engin (2014), *Çevremizde 40 Yıl: Anılar, Düşünceler* (Ankara: Efil Yayınevi).
- Yazgan, Nergis (1998), "Yurtdışı İlişkilerde Deneyimler Oturumu", Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşları Sempozyumu 16-17 Aralık 1994, İstanbul, *Üç Sempozyum, Sivil Toplum Kuruluşları* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı).